

Микола Бирук

ІНВЕНТАРІ ОСТРОЖЧИНИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО СТАНУ ОСТРОЗЬКОЇ ВОЛОСТІ

Стаття присвячена вивченню господарства Острозької волості на основі інформативних можливостей інвентарів першої чверті ХVІІІ ст. Розглянуто економіку міста Острога: розвиток ремесел, промислів та торгівлі. Також подано характеристику господарства сільських поселень волості.

Ключові слова: інвентарі, Острозька волость, ХVІІІ ст., господарство, ремесло, промисел, фільварок, панщина.

Статья посвящена изучению хозяйства Острожской волости на основании информационных возможностей инвентарей первой четверти ХVІІІ в. Рассмотрено экономику города Острога: развитие ремесла, промыслов, торговли. Также подано характеристику хозяйства сельских селений волости.

Ключевые слова: инвентари, Острожская волость, ХVІІІ в., хозяйство, ремесло, промысел, фольварк, барщина.

The article devoted to learning Ostroh Volost agriculture, based on informative possibilities of inventories in the beginning of 18th century. Firstly, the Ostroh economy: the developing of crafts, trades and commerce were examined. Secondly, the inspection of Volost countryside agriculture was considered.

Key words: inventories, Ostroh Volost, 18th century, agriculture, craft, trade, farmhouse, serfdom.

Серед сукупності джерел з історії України ранньомодерного часу важливе місце займають документи описово-статистичного характеру, у яких містяться переважно кількісні показники щодо населених пунктів, їх залюднення, різноманітних господарських об'єктів, а також описи замків, міських оборонних споруд. З таких джерел можна виділити подимні реєстри, люстрації, інвентарі та ревізії маєтків. Описово-статистичні джерела є надзвичайно цінними при вивченні цілого кола проблем, особливо соціально-економічного, історико-

демографічного характеру. У них містяться відомості щодо кількості оподаткованого населення, про стан і розвиток господарських комплексів, адміністративних об'єктів, дані про різні групи міського та сільського населення, про форми і розміри податків, повинності міщан і селян. Дана стаття присвячена вивченню лише окремої категорії описово-статистичних джерел, а саме інвентарних описів.

Інвентарні описи Острожчини з різних причин уклалися у 1542, 1603, 1620, 1621, 1654, 1708, 1724, 1728 рр. [1, с. 295-312; 11, с. 95-96]. Мета статті полягає у висвітленні господарського стану Острозької волості в першій чверті XVIII ст. на основі інформативних можливостей інвентарних описів 1708 та 1724 рр.

Інвентарі 1708 та 1724 рр. в цілому є ще недостатньо вивченими. Характеристика інформативних можливостей цих документів, в сукупності з іншими описами Острога XVI-XVII ст., присутня в працях М. Ковальського [11; 12]. Інвентар 1708 р. та окремі відомості інвентаря 1724 р. послугували для вивчення топографії міста Острога у дослідженнях Т. Вихованця [5; 6]. Також інвентарні описи 1708 та 1724 рр. були використані при вивченні чисельності, національного складу та соціальної структури населення Острожчини першої чверті XVIII ст. в інших наукових розвідках [3]. Проте, досліджень присвячених вивченню господарського стану Острожчини на основі інформативних можливостей інвентарних описів 1708 та 1724 рр. ще не проводилось.

Інвентар 1708 зберігається у відділі фондів Державного історико-культурного заповідника міста Острога [8]. Опублікував цей документ у 1938 р. Й. Новицький [16]. За структурою інвентар умовно можна поділити на частини: опис власне самого міста Острога (точніше його ординатської частини), характеристика сільських поселень (Межиріч (в документі зазначається як місто), Бельмаж, Розваж, Хорів, Грем'яче, Білашів та Дерев'янче) та представлення сумарішів річних доходів станом на 1708 та 1714 рр. Опис лише цих сільських поселень зумовлений тим, що вони були замковими. Решта поселень, очевидно, належали посесорам, куди замок не втручався, і тому вони не були включені до опису. Жодних відомостей інвентар 1708 р. не подає про стан острозького замку. Ревізор подав детальний повуличний опис міста із зазначенням осілих та пустих будинків та їх власників, велика увага приділена опису острозьких передмість, ринкової площі. Інвентар дозволяє встановити наявність у місті ряду промислових, адміністративних та культових споруд. Окреме місце приділяється характеристиці повинностей міщан, їх оподаткуванню

та різним формам ренти – натуральній, відробітковій, грошовій. При описі сільських поселень в документі представлено їх мешканців із вказівкою на кількість тягла, розміри оброблюваної землі у кожному селянському господарстві, а також регламентація податків та повинностей тощо. Причиною укладення інвентаря 1708 р., швидше за все, була вказівка власника міста на проведення опису з метою з'ясування стану володіння, яке зазнало значних руйнувань внаслідок подій Північної війни.

Наступний інвентар від 1724 р. ще не опублікований. Він зберігається в архіві Сангушків, документи якого зосереджені у Краківському державному архіві [14]. В цілому, структура цього документу подібна до інвентаря 1708 р. Єдиною суттєвою відмінністю є те, що в інвентарі 1724 р. представлено детальний опис острозького замку з переліком усіх будинків, що знаходились на замковій горі. Таким чином, залучення до дослідження описів 1708 та 1724 рр. дає змогу прослідкувати динаміку певних соціально-економічних, історико-демографічних процесів. Потрібно також наголосити, що проаналізовані вище інвентарі містять опис Острозької волості, яка увійшла до так званої Острозької ординації, утвореної у 1609 р. за клопотанням кн. Януша Острозького [13, с. 127].

Ординатською частиною міста Острога у досліджуваний період володіла Теофілія Людвіка Любомирська, дружина Юзефа-Кароля Любомирського [5, с. 29]. Після смерті Любомирської ординатські володіння отримав її син Олександр Любомирський, староста сандомирський. Близько 1720 р. він помер без нащадків і ординація перейшла до його рідної сестри Юзефи-Марії, що вийшла заміж за кн. Павла-Кароля Сангушка, великого литовського маршалка. Іншою частиною міста з 1690 до 1702 р. володів великий коронний гетьмана Станіслав Ян Яблоновський, а з 1702 р ця частина Острожчини переходить до його сина, руського воєводи, Яна Станіслава [15, с. 242].

Функціонування такого господарського комплексу, яким була Острозька волость, вимагало значного економічного та людського потенціалу. У першій половині XVII ст. на волость покладалась першочергові завдання утримання князівського двору, забезпечення міста товарами першої необхідності тощо. Проте, на початку XVIII ст., внаслідок суттєвих змін соціально-економічного і суспільного життя в цілому на Волині, Острозька волость дуже занепадала, про що свідчить наявність 188 порожніх димів та пляців (місце під забудову) в частині міста Острога на 1708 р. Відбулися зміни в соціальній структурі та національному складі міських та

сільських жителів, зазнали руйнувань господарські та адміністративні споруди [3, с. 343-357; 5, с. 28-33]. Причинами такого запустіння, очевидно, стала більш як півстолітня нестабільність в краї, зумовлена військовими подіями, переходами та квартируванням військ, посиленням визиску селян та міщан. У випадку, коли йдеться безпосередньо про Острозьку волость в першій чверті XVIII ст., то значного запустіння ця територія зазнала внаслідок подій Північної війни (1700-1721 рр.), коли в регіоні поперемінно перебували війська воюючих сторін. 26 серпня 1705 р. гетьман І. Мазепа й 40000 козаків та 15000 російських військ проходили поблизу Острога. В місті затрималось 8000 російської піхоти під командуванням С. Неплюя. Гетьман І. Мазепа тоді квартирувався у Дубні. Весною 1706 р. на Волині перебували шведи. В Острозі зупинився генерал І. Стембек, з міста було взято значну контрибуцію. Літом 1707 р. в Острозі знову квартирувалась російська піхота під командуванням генерала Б. Шереметьєва [15, с. 81]. Інвентар 1708 р. зазначає про руйнування у цей період: село Грем'яче було «повністю спустошене під час перебування тут російських військ» [8, арк. 49], «за валом від Межиріча фільварок був, який Москва спалила» [8, арк. 49], село Бельмаж «спустошене від російських військ» [8, арк. 38], зазнало руйнувань і село Хорів, де «фільварок від квартирування військ московських зруйнований в 1707 р.» [8, арк. 44].

Варто спершу розглянути економіку міста Острога, а далі перейти до характеристики господарств зазначених населених пунктів. Це дасть змогу отримати більш-менш повну картину господарського стану волості, прослідкувати певні зв'язки між містом та селом.

Квартирування та контрибуції військ значно розорили місцеве населення, призвели до руйнування важливих господарських об'єктів. У досліджуваний період місто продовжувало користуватися самоврядуванням за магдебурзьким правом. Зокрема, 25 березня 1693 р. за сприяння С. Яблоновського, власника частини міста, Острог отримав підтвердження раніше наданого королівського привілею на магдебурзьке право [15, с. 115-116].

Інвентарі 1708 та 1724 рр. не містять прямої вказівки на кількість міських ремісників, тому розв'язання даного завдання стає можливим лише на основі аналізу прізвищ міщан, які в певній мірі вказують на приналежність особи до тієї чи іншої професії. У даному випадку інвентарні описи засвідчують наявність понад 40 спеціальностей, таких як: коваль, швець, ткач, кравець, котляр (спеціаліст по виготовленні котлів), римар, мечник, золотар, стельмах, сід-

ляр, бондар, цирульник, пивовар, цимбаліст, кушнір, конвісар (спеціаліст по виготовленні речей з олова), доктор, аптекар, панчішник, маляр, різник, скляр, інтролігатор (палітурник), дорожник, гончар, гарбар (кожум'яка), глинник, трубач, тесляр, гребінник (спеціаліст по виготовленні гребенів для прядива), солодовник, пекар, мельник, свічник, муляр, гаптяр (спеціаліст з оздоблення одягу), шаповал, слюсар, тартичник, фурман, богомаз (іконописець). Ті спеціальності, що переважали у XVII ст., залишалися домінуючими і у даний період. Найбільше у місті було шевців, кравців, ткачів, ковалів та різників. За приблизними підрахунками у частині Острога на початку XVIII ст. проживало не менше 60 ремісників різних спеціальностей. Для порівняння, найповніший щодо кількості ремісників в Острозі т. зв. «юрамент» (присяга), яку зробив в луцькому гродському суді у 1635 р. острозький бурмистр вказує на 551 ремісника тридцяти шести спеціальностей [9, с. 34]. Таким чином, можна простежити, що коло спеціальностей в першій чверті XVIII ст. дещо збільшується, проте загальна кількість ремісників зменшується у порівнянні із першою третиною XVII ст.

Значно важче визначити кількість цехів у місті. З упевненістю можна говорити лише про наявність двох: ткачів та різників, на які є безпосередні вказівки в інвентарях. В описі 1708 р. вказується, що ремісники Острога та Межиріччя згідно цехових прав повинні сумлінно виконувати свою роботу. Ткачі одержували від двірського фільварку прядиво або коноплі на полотно і зобов'язані були безоплатно виробити 50 аршинів (аршин – міра довжини, що становила 71 сантиметр) [8, арк. 23]. На різників, що привозили і продавали м'ясо із сіл, покладався обов'язок сплати трьох грошів до цеху [8, арк. 23]. Що стосується попередніх десятиліть, то у 1648 р. в Острозі налічувалось 16 ремісничих об'єднань: кушнірів, римарів, шаповалів, теслярів, скрипалів, гончарів, оліярів, сідлярів, ковалів, кравців, шевців, пекарів, гарбарів, золотарів, мулярів і різників [15, с. 115].

Серед промислів важливе місце займав мукомельний. Яскравим виразником розвитку та значимості даного промислу можна вважати наявність млинів. Інвентар 1724 р. вказує лише на 2 орендовані млини по 3 кола в ординатській частині міста [14, К. 384v.-385]. Цей показник є дуже низьким для міста, тому в даному випадку залишається лише припустити, що значно більша кількість млинів була у власників другої половини Острога, зокрема в південно-східній його частині, де знаходився став та протікали річки Вілія та Грабарка. Острозькі мельники сплачували поколіщизну, сума якої суттєво зрос-

тає від 45 злотих у 1708 р. до 90 злотих у 1724 р. Крім того, вони зобов'язані були йти на ремонтні роботи до замку чи хорівського фільварку.

Іншим не менш важливим промислом залишалось винокуріння (виготовлення горілки). Ним здавна займались представники всіх верств населення, але найбільші прибутки від цього промислу мала шляхта, яка здавала винокурні та броварні в оренду. В Острозі на першу чверть XVIII ст. винниці, броварні та солодовні в основному знаходились біля замку [8, арк.17-18] та на Зарванському передмісті (8 солодовень, 3 броварні та 6 винниць) [14, К. 380]. Серед інших господарських споруд в місті були дві кузні [8, арк. 20], 20 пекарських лавок [8, арк. 55].

У XVIII ст. великі землевласники на території своїх володінь мали право монополії виробництва і продажу ряду продуктів. Це право, зазвичай, вони здавали на відкуп, тобто в оренду. Основною монополією, яка здавалась в оренду було виробництво і продаж спиртних напоїв. Виготовленням спиртних напоїв у містах мали право займатися також і міщани на основі спеціального привілею власника міста чи орендатора, сплачуючи при цьому податок. На жаль, інвентарі Острожчини 1708 та 1724 рр. не подають конкретних даних щодо кількості корчем у місті, проте можна констатувати, що вони приносили досить великий прибуток для власників міста, оскільки у 1708 р. млинова та корчемна оренда з міста Острога складала 3835 злотих. Сумарний дохід від млинової, корчемної і митної оренд із міст Острога, Межиріча та сіл (включаючи чинш від острозьких міщан) складав в тому ж 1708 р. 5000 злотих, що становило близько 62 % від річного доходу з Острозької волості, який у 1708 р. дорівнював 8015 злотих 20 грошів, а за сумаріушем від 1714 р. – 8029 злотих 2,5 гроші.

Важливою складовою життя міщан поряд із ремеслами та промислами залишалось землеробство. В інвентарях 1708 та 1724 рр. при описі міської осілости окремо представлено частини міста та передмість, де знаходились городи острожан і панські фільварки. А саме: «за валом від Межиріча» – 25 городів і 2 фільварки [14, К. 384-385]; 23 городи на Красній Горі (північно-західна територія Острога) [14, К. 386v.]. Також на окремих частинах міста з метою їх заселення оголошувались «слободи». В ординатській половині Острога таке право було надане одному із передмість званому Суха Воля та території Красної Гори. Їх мешканці при укладенні інвентаря 1724 р. зафіксовані як «новоосілі». Таким чином, оголошення сло-

бід передбачало тимчасове звільнення жителів від основних податків, що сприяло переселенню сюди нових мешканців, при чому як «християн», так і євреїв [14, К. 381v.-386v.].

Основним місцем, де відбувалися торги, була ринкова площа. У джерелах вказується, що на низу ратуші знаходилась вага, тут же концентрувались міські крамниці: на 1724 р. їх було 14 [14, К. 378]. Через брак необхідних відомостей, на жаль, не вдається дослідити діяльність острозьких торгів та ярмарків. Як відомо, на початку XVII ст. в Острозі відбувалось два торги на тиждень: в п'ятницю і неділю, а також проводилось три ярмарки: на день Св. Онуфрія (12 червня), на Покрову (14 жовтня) та Св. Миколая (6 грудня) [9, с. 34-35]. В інвентарях 1708 та 1724 рр. їх кількість не вказується. В цілому, для міст у XVIII ст. було характерним зростання кількості ярмаркових днів, що могло відбутися і в Острозі. У документах є вказівка на податок, сплаті якого підлягали торговці. Також можна простежити, що у досліджуваній період населення Острожчини підтримувало торгові зв'язки з іншими містами поза межами воєводства, адже на селян Розважа, Білашова та Дерев'яного покладався обов'язок щорічно відправляти «підводи із зерном до Львова і до Бугу» [8, арк. 36].

Повинності острозьких міщан поділялися на три категорії: грошову, натуральну та відробіткову ренти. За інвентарями першої чверті XVIII ст. грошовий чинш від острозьких міщан становив 800 злотих, при цьому він розподілявся окремо між «християнським» та єврейським населенням. У 1708 р. «християни» сплачували 300 злотих, а євреї – 500. Такий розподіл, очевидно, зумовлений тим, що у цей період єврейське населення становило більшість у місті, приблизно 65 % від загальної кількості оподатковуваних міщан [3, с. 345-348]. У 1724 р. ситуація змінюється, оскільки зростає грошова рента від єврейського населення і становить вже 600 злотих, а від «християн» 200. Крім того, в документах вказується на плечкове від різників, що дорівнювало 20 злотим на рік, також вони повинні привозити до замку яловичу лопатку, податок за випалювання вапна на Бельмажі. Міщани також сплачували податок за користування городами у місті та на передмістях – 50 злотих. Серед натуральних повинностей значились бджільна десятина, а як було менше 10 вуликів, то по 15 грошів від кожного, десятина зернових до замку, тютюнова десятина із міських та сільських городів, дохід від якої у 1714 р. складав 50 злотих. Обов'язком острожан було також сторожування, наймання десятима міщанами гайдука, відробі-

ток двох толок з диму в жнива у хорівському фільварку. Міщани залучалися до виконання шарварків – роботи по ремонту доріг, мостів, гребель, млинів, міських укріплень та інших споруд. На кожного господаря диму покладався обов’язок тримати зброю на випадок військових подій.

При вивченні господарського стану сільських поселень важливо простежити забезпеченість селян робочою худобою та землею, оскільки ці показники були визначальними не лише для поділу селян на певні соціальні групи, а й використовувались при визначенні повинностей для кожного селянського господарства на користь пана. В цілому, зазначені в інвентарях села були малолюдними: село Хорів – 55 димів, село Розваж – 17, село Бельмаж – 16, село Білашів – 11, село Дерев’янче – 4. В сумі отримаємо 103 селянські господарства. Крім того, зазначено ще 54 будинки в місті Межиріч. Це місто у досліджуваній період також значно занепало, про що свідчать зруйнований замок, руйнування міських мурів. В інвентарі 1708 р. зазначено: «на тому місці, де був двір Януша Острозького вціліли тільки комини печі» [8, арк. 28]. У місті знаходився монастир ордену францисканців. Йому належали значні земельні володіння та піддані в Межирічі, Острозі та Бельмажі. Наприклад, вказується, що в місті Острозі межиріцькі францисканці привласнили 15 димів [8, арк. 20].

У досліджуваній період розміри селянських земель коливалися від чверті до половини волоки. Крім того, була значна кількість безземельних селян. У 1708 р. на селянські господарства у Хорові, де знаходився замковий фільварок, припадало 8 волок землі. За наявності у даному селі 55 господарств, можна констатувати доволі низьку забезпеченість хорівських селян землею. Зокрема, 7 господарів мали по півволоки, 18 четвертинників, 26 господарів взагалі без землі, тому цілком справедливо їх можна зарахувати до категорії городників. Ще 4 селянських дими були вільними від сплати податків, їх земельні наділи не вказуються. У селі Бельмаж було 7 волок селянської землі. За наявності 16 димів отримаємо в середньому по 0,44 волоки на одне господарство. При цьому зазначено, що у володінні сільського вїйта знаходилась 1 волока [8, арк. 39]. Село Розваж мало значно менше землі, лише 4,5 волоки. Серед селян було 7 півволочних, 3 четвертинники і 4 городники, 3 господарі сплачували лише чинш по 5 злотих і не виконували більш ніяких інших повинностей. Велика кількість землі у селі Розваж припадала на панські двори. Зокрема, п. Свірський мав 3 волоки, п. Славенський – 4 волоки,

п. Путята – також 4 волоки. Селяни Дерев'янчого і Білашева були півволочними.

Інвентарний опис 1708 р. дає змогу простежити забезпеченість селян робочою худобою.

Таблиця 1.
Кількість голів худоби (воли та коні) у селянських господарствах у 1708 р.

Село	Кількість господарств	Співвідношення кількості голів худоби до селянських господарств								
		Немає худоби	1 голова	2 голови	3 голови	4 голови	5 голів	6 голів	7 голів	
Хорів	55	16	12	9	12	–	2	–	–	
Розваж	18	–	4	6	3	2	–	–	–	
Бельмаж	16	1	7	3	2	1	–	1	1	
Білашів	11	–	4	1	2	–	1	–	–	
Дерев'янче	4	–	2	–	–	1	1	–	–	

До даних таблиці не включені 4 вільних дими у селі Хорів, 3 господарства села Розваж (2 чиншові та 1 вільне) та 3 вільні господарства у селі Білашів, оскільки інвентар не подає жодних відомостей про наявність у них робочої худоби та оброблюваної землі. Відповідно до поданих відомостей можна відзначити, що більшість селянських господарств Острозької волості, представлених в описі, мали у своєму користуванні лише одну голову худоби – 29 господарств, дві голови – 19 господарств, три голови – також 19 господарств, по чотири та по п'ять голів було у 4 господарствах, шістьма та сімома головами худоби володіло по одному господарству. Близько 30 % господарств у селі Хорів не мали взагалі худоби, таким чином, їх цілком правомірно можна зарахувати до категорії «піших» селян.

Серед селянської худоби переважали воли, оскільки вони були необхідними для оранки, в той час як коні використовувались в основному лише для перевезення. У с. Хорів – 46 волів і 30 коней,

с. Бельмаж – 21 віл і 15 коней, с. Розваж – 21 віл і 12 коней, с. Білашів – 11 волів і 6 коней, с. Дерев'янче – 8 волів та 4 коня. У селянських господарствах волості було 107 волів, у цей же час коней було лише 67 голів – 38 % від усієї наявної у селян худоби.

Осередками господарського життя, коли йдеться про панське господарство, були фільварки. Серед сіл, які представлені в описі 1708 р., фільварок був лише у с. Хорові, проте у дуже занедбаному стані внаслідок квартирування російських військ на Острожчині у 1707 р.

Фільварок зазвичай складався з фільваркового подвір'я та фільваркової ріллі. На подвір'ї розміщувались житлові приміщення, де проживали управителі фільварком, панські слуги чи орендарі. Кількість житлових помешкань коливалась від одного до трьох будинків. Крім житлових приміщень, на подвір'ї був цілий комплекс господарських будівель різного призначення. Зокрема, кухні та пекарні (які іноді стояли окремо від житла), комори, льохи, стодоли, клуні, стайні, хліви, винниці, солодовні, броварні. На території подвір'я чи недалеко від нього розташовувались городи та сади. Фільваркове подвір'я обгороджувалось парканом. Усі житлові будівлі споруджувалися з дерева, а господарчі, зазвичай, були плетені з хмизу та обмазувалися глиною. Фільварки також мали стави, млини та пасіки. Крім того, фільваркові господарства відрізнялися за своїми розмірами, про що свідчить кількість висіву та зібраного врожаю на їхніх полях. Про величину фільварку може також свідчити розмір фільваркової ріллі [7, с. 110-112].

У досліджуваний період на подвір'ї хорівського фільварку ревізори фіксують новий дерев'яний будинок для орендарів, плетену із хмизу стодолу, хлів, винницю. При цьому зазначається, що майже усі хліви зруйновані російськими військами. До фільварку належали також «городи, поля, лани та обшари двірські із сіножатями по три сторони»: одні до ставу у селі Грем'яче, другі – до села Бродова, треті – в сторону села Плоска. На жаль, не вказується кількість рогатої худоби та птиці у фільварку. Зазначається лише, що губернатор (очевидно управитель волості) «рекомендував вибраних курей, гусей згідно звичаю осадити на двір, а чого не вистачало – то докупити» [8, арк. 41]. У даній рекомендації йшлося про птицю, вилучену із сільських господарств в рахунок натуральної ренти.

Маємо також інформацію про засів у хорівському фільварку на 1708 р., що дає змогу простежити попит на окремі види зернових культур у господарстві.

Таблиця 2.
Посіви зернових у селах на 1708 р.

Назва культури	Село Хорів		Село Білашів	
	осьмак	четверть	осьмак	четверть
Озиме жито	35	1	18	–
Озима пшениця	8	–	4	–
Овес	33	1	10	–
Ячмінь	10	–	–	–
Гречка	21	2	11	–
Горох	–	2	–	3
Просо	1	1,5	–	–
Коноплі	–	1	–	–

Як видно з таблиці, найбільше у 1708 р. посіяно озимого жита – 53 осьмаки і 1 четверть (осьмака – $\frac{1}{8}$ маці, єдиного і загальноприйнятого виміру якої немає. І. Ворончук під мацою розуміє 128 кг [7, с. 412]), вівса – 43 осьмаки і 1 четверть, гречки – 32 осьмаки і 2 четверті. Значні посіви жита у досліджуваній період можна пояснити гарантованішим урожаєм цієї культури. Значно менше сіяли ячменю – 10 осьмак, озимої пшениці – 12 осьмак, проса – 1 осьмака та 1,5 четверті. Дуже мало було гороху – 5 четвертей та конопель – 1 четверть. Частина отриманого урожаю, у значній мірі пшеницю та жито, продавали на ринку. Також зерно використовувалось на утримання панського двору, людей, які обслуговували фільваркове господарство («ординарія» – натуральні виплати), виготовлення спиртних напоїв і на утримання худоби пана, цим можна пояснити досить великі посіви вівса.

Варто звернути увагу на фільваркові землі. Інвентар 1708 р. дає підстави простежити, що до хорівського фільварку належали земельні угіддя не лише в даному селі, а й у сусідніх, зокрема у селі Розваж, оскільки в документі вказувалось на «засів озимого жита у селах Хорів та Розваж» [8, арк. 41]. Важче визначити приналежність білашівських земель, оскільки у досліджуваній період там не було фільварку. Можна лише припустити, що ці землі також могли відноситись до хорівського фільварку, або ж безпосередньо до острозького двору, враховуючи той момент, що описані в інвентарі села були замковими.

Великі прибутки у фільварковому господарстві давали ставки та розташовані на них млини. В значній мірі ставки орієнтувалися на забезпечення панського двору, а окремі здавалися в оренду. У населених пунктах частини Острозької волості в першій чверті XVIII ст. було: у місті Межирічі 2 стави та 2 млини по три кола, у селі Хорів 4 стави та 4 млини, по 1 ставу та 1 млину було у селах Грем'яче та Білашів. Значний прибуток приносив спуст одного ставу у Межирічі. Зокрема, у 1708 р. спуст давав 1000 злотих, а вже у 1714 р., ця сума складала 1333 злотих. Спуст ставів у селах Хорів, Грем'яче та Білашів передбачався у 1715 р. [8, арк. 52-56].

У сільському господарстві спостерігається також зайнятість селян ремеслом. Найбільш поширеним було ткацтво, оскільки переважна більшість селян мала власну сировину для домашнього виробництва одягу (льон, коноплі, вовну). Список сільських ремесел можна доповнити ще такими галузями, як шевське та кравецьке ремесло, бондарство, кушнірство та ін. В цілому, усі вони задовольняли потреби сільських поселень та фільварку [4, с. 96-102; 10, с. 274-277]. В с. Хорів було 2 кравці, бондар, коваль і кушнір [8, арк. 45-46].

Основою фільваркового господарства була панщина, що поєднувалась із грошовими та натуральними платежами. Останні, очевидно, за умов близькості до Острога описаних в інвентарі 1708 р. поселень, відігравали значну роль у забезпеченні двору продуктами харчування (птиця, яйця, мед тощо). Також для утримання двірської худоби селяни вносили овес. Наприклад, чиншовий овес із сіл Хорова, Розважа, Білашова і Дерев'яного у 1708 р. в грошовому еквіваленті складав 132 злотих.

Значними та обтяжливими були повинності селян Острожчини. У 1708 р. у Хорові 7 господарств, які користувалися півволокою, відробляли власним тяглом незалежно від пори року по 3 дні панщини на тиждень (159 днів на рік), платили по 20 грошів «дрібного» чиншу, 5 злотих пофурщини, здавали 2 осьмаки вівса, півгуски або 15 грошів, 2 курки або 20 грошів, каплуна або 15 грошів. 18 чвертьволочних господарств відробляли щотижня по 2 дні панщини (106 днів на рік), платили дрібного чиншу по 10 грошів, пофурщини – 2 злотих і 15 грошів, здавали 1,5 осьмаки вівса, чверть гуски або 4,5 гроша. Мешканці 26 господарств, які зовсім не мали поля, змушені були відробляти по одному дню панщини (53 дні на рік), здавали панському двору 1 курку або 10 грошів. Також усі хорівські селяни відробляли по одному дню заорки, оборки, закоски, обкоски, зажинки, обжинки, а в жнива, крім звичайних трьох днів панщини на тиждень, працювали четвертий за двірським хлібом (толока). Окремо селяни платили

десятину від бджіл, а як було менше 10 вуликів, то по 15 грошів від вулика. Уся громада повинна була здати у двір відгодовану корову-ялівку або 20 злотих, одне порося або 20 злотих, відбувала шарварки. Хорівські мельники платили поколіщизну [8, арк. 47-49].

Для півволочних селян Розважа зимою і літом панщина встановлювалась по 3 дні в тиждень. Вони відробляли її у хорівському фільварку, здавали по 2 осьмаки вівса, 20 грошів чиншу, пофурщина по 5 злотих [8, арк. 42]. Що стосується селян Бельмажа, то 4 господарі були звільнені від панщини, 4 – відбували по 1, троє – по 2 і двоє – по 3 дні. Крім того, селяни мали відбувати по дві толоки у хорівському фільварку. Від кожного диму жителі давали по 1 курці або 10 грошів, десятину від бджіл і сіножатей. Селяни Бельмажа також були зобов'язані відробляти шарварки у місті Межирічі та привозити до замку по 2 фури дров на зиму [8, арк. 40-41].

На відміну від згаданих вище сіл, панщина у селах Білашів, Грем'яче та Дерев'янче мала сезонний розподіл. Селяни відпрацьовували по 3 дні від свята Благовіщення до свята Покрови і по 2 дні після свята Покрови до свята Благовіщення відповідно. Селяни також відбували зажинки, обжинки до ярого і озимого збіжжя, закоски, обкоски, шарварки, пофурщину. Серед натуральних повинностей була бджільна десятина, десятий сніп від всякого збіжжя, по 2 курки з кожного господарства.

Підводячи підсумок, варто відзначити, що інвентарні описи Острожчини першої чверті XVIII ст. є досить інформативним джерелом до вивчення господарства краю, оскільки вони дають змогу простежити стан та розвиток економіки міста та сільських поселень. Для Острозької волості у досліджуваній період був характерний спад економічного життя, зумовлений, головним чином, кوارтируванням військ воюючих сторін в ході подій Північної війни. У частині міста Острога інвентарі фіксують лише два млини та інші господарські об'єкти: винниці, солодовні, броварні, пекарні та кузні. Торговим центром у місті була ринкова площа, на якій розміщувались вага та міські крамниці. В результаті аналізу прізвищ міщан можна стверджувати про наявність в Острозі понад 60 ремісників близько 40 спеціальностей. Повинності міщан були важкими: вказувався чинш, поколіщизна, плечкове, десятина із зерна та меду, відробіток толок. Зазначені в документах села не були багатолюдними: лише в Хорові, де знаходився фільварок, налічувалось 55 господарств. Кількість робочої худоби та розміри земельної ділянки були визначальними для характеристики господарств та регламентації повинностей.

Джерела та література:

1. Атаманенко В. Описи Острозької волості XVI – першої половини XVII ст. як джерело вивчення фільваркового господарства / В. Атаманенко // Український історик. – 2003. – № 1-5. – С. 295–312.
2. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А. Баранович. – М., 1955. – 182 с.
3. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. / М. Бирук // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 343–357.
4. Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Бойко. – К., 1963. – 237 с.
5. Вихованець Т. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста / Т. Вихованець // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – Т. 2-3. – С. 28–33.
6. Вихованець Т. Острозький ринок XVI – XVIII ст.: топографія та соціальна структура / Т. Вихованець // Наукові записки: Історичні науки. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. – Вип. 7. – С. 518–541.
7. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Упоряд. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
8. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871 / ШД 9250.
9. Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць // Острозька давнина: [Дослідження і матеріали]. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 32–36.
10. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / [Редкол.: О. Андрощук, В. Баран, А. Блануца та ін.]. – К., 2006. – Т. 1. – 630 с.
11. Ковальський М. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві / М. Ковальський // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції "Острог на порозі 900-річчя". – [Сокаль], 1993. – С. 65–74.
12. Ковальський М. Документальні письмові джерела з історії Острога / М. Ковальський // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій "Острог на порозі 900-річчя" (1990-1992 рр.). – Острог, 1992. – Ч. 1. – С. 92–98.
13. Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання / [Редкол. І. Пасічник, М. Ковальський, А. Атаманенко та ін.]. – Острог, 1997. – 201 с.
14. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 461. – К. 373–393.
15. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołynia / S. Kardaszewicz. – Warszawa; Kraków, 1913. – 186 s.
16. Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / [Wyd. J. Nowicki] // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. VII. – S. 179–228.